

SPECIJALNA AKCIJA 1005 – SPALJIVANJE LEŠEVA U JAJINCIMA (1943–1944): NOVI IZVORI KAO PRILOG DALJEM ISTRAŽIVANJU

Dr Radosav Tucović*

APSTRAKT: *Ovaj tekst predstavlja priređeni dokument nastao na saslušanjju Harija Štegemana u logoru Nojengame 16. jula 1947. godine. Prati ga širok kontekstualni uvod, opšta geneza Specijalne akcije 1005 u Istočnoj Evropi, kao i rekonstrukcija do sada poznatih činjenica o uklanjanju ostataka nacističkih zločina u okupiranoj Srbiji. U tom smislu, u tekstu se analiziraju postojeći izvori o ovoj nacističkoj akciji, preispituju se stavovi u njima, načelno se porede sa rezultatima drugih istraživanja i povrh svega daje se naš zaključak. Zapisnik sa saslušanja Harija Štegemana objavljen je integralno, uz pravopisne ispravke i komentare autora.*

KLJUČNE REČI: Drugi svetski rat, nacizam, ratni zločini, okupirana Srbija, Jajinci, Specijalna akcija 1005, Specijalna komanda 1005

Namera Adolfa Hitlera da iscrta novu političku, a zatim i etničku kartu Evrope, uvela je ovaj kontinent u Drugi svetski rat, koji je sa sobom nosio istrebljenja, progonstva i prisilna preseljenja desetina miliona ljudi.¹ Upravo zbog tako razornih dejstava i trajnih posledica na ljudsko društvo, nakon okončanja rata pitanje žrtava postalo je jedno od ključnih. Tako su objavljene mnoge sinteze, monografije, studije, priručnici i naučni članci koji su istraživali, razmatrali, analizirali i tumačili potencijalne brojke, ali i identitete, pre svega, civilnih žrtava.

Sličan proces odvijao se nakon Drugog svetskog rata i u Socijalističkoj Jugoslaviji, u skladu sa programom unutrašnje politike, čiji je dobar deo ideologije baziran na viktimizaciji i memorijalizaciji ratnih zločina. U tom smislu, u ovoj državi, produkcija je bila veoma obimna. Pre svega, vrlo značajan pečat u pogledu zaključaka dale su Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sa saveznog nivoa, zajedno sa njoj podređenim zemaljskim komisijama, iznoseći u

---

* Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd, Republika Srbija
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7129-0434>; E-mail: radosav.tucovic@gmail.com

¹ Mark Mazover, *Mračni kontinent: Evropa u dvadesetom veku* (Beograd: Arhipelag, 2011), 235.

javnost mnogobrojne zaključke, i to u formi saopštenja, objava, brošura, knjiga, izložbi i slično.² U narednom periodu, istraživanja su na sebe preuzeli istoričari, koji su u godinama nakon Drugog svetskog rata objavili veliki broj radova koji se bave tematikom ratnih zločina, ratne štete i žrtava.³ U fokusu su bili politika nacističkog okupatora,⁴ zatim različiti logori,⁵ policijski zatvori,⁶ i drugi „instrumenti“ nacističke represije u okupiranoj Srbiji. Pored toga, značajna je bila i novinska produkcija, koja je neumorno rasvetljavala određene situacije i pisala o pojedinačnim zločinima.⁷

Međutim, već u prvoj fazi istraživanja ratnih zločina pojavio se čitav niz problema, koji su bili aktuelni i u drugim državama Evrope. Samo lociranje masovnih grobnica, zatim popisi žrtava, kvantifikacija, kao i ekshumacija predstavljali su logičan postupak pri istraživanju. Međutim, jedna činjenica ispostavila se kao nepremostiv problem. Naime, radilo se o tome da je u drugoj polovini 1942. godine od strane policijsko-bezbednosnog sistema Trećeg rajha organizovana akcija koja je za zadatak imala da na određenim tačkama Evrope izvrši ekshumaciju leševa, u prethodnim godina usmrćenih žrtava, a zatim i njihovo spaljivanje. Naravno, svrha cele akcije bila je uklanjanje tragova zločina, a samim tim i otežavanje njihovog istraživanja, rekonstrukcije i upotrebe u svrhu potencijalnih posleratnih sudskih procesa. Međutim, da bi se namere i realizacija ovakvog čina pravilno razumeli, neophodno je krenuti od njegovih korena.

Geneza Specijalne akcije 1005

Tokom marta 1942. godine u Generalnom guvernmanu Poljske započela je Operacija „Rajnhard“ (Operation „Reinhard“), nazvana po SS-generalu Rajnhardu Hajdrihu, tadašnjem šefu RSHA, i jednom od idejnih tvoraca nacističkog policijsko-

² Stevan Đorđević, Zoran Vučinić, „Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943–1948: organizacija, metodologija i iskustva“, *Pravni život*, br. 12, (2015), 137–146.

³ U tom pogledu svakako najvredniji rad predstavlja monografija: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у окупираној Србији 1941–1944* (Београд: Рад, 1970). Pored toga, čitav niz drugih dela i direktno se i posredno bavi pitanjem ratnih zločina i žrtava rata: Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu* (Beograd: ISI, 1975), 213–275; Isti, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944* (Beograd: ISI, 1985), 31–69; Isti, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu* (Beograd: ISI, 1991), 56–72, i dr.

⁴ Андреј Митровић, „Нацистичка идеја великог привредног простора и Југоисточна Европа (1940)“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, бр. XI–1, (1970), 709–733; Исти, „Немачке и италијанске тежње за „Новим поретком“ и југоисточна Европа“, *Историјски гласник*, бр. 2 (1972), 47–86; Isti, „Novi poredak i jugoistočna Evropa (Nemačka i Italija prema jugoistoku Evrope početkom Drugom svetskog rata)“, u: *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa*, urednik Vasa Čubrilović (Beograd: SANU, 1973), 185–209; Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45: Planovi o budućnosti i praksa* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), i dr.

⁵ Jerko Dorbić, *Živi lješevi: U kući smrti na Banjici* (Beograd: Rad, 1945); Бањица, уредник Вељко Курешанин, (Београд: ИАБ, 1967); Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, I–II, (Beograd: ISI, 1989); Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944* (Beograd: ISI, 1992), i dr.

⁶ Branislav Božović, *Podzemna borba: Specijalne organizacije Gestapo-a za borbu protiv NOP-a* (Beograd: Sedma sila, 1964); Slavko Odić, Slavko Komarica, *Noć i magla: Gestapo u Jugoslaviji*, II (Zagreb: CIP, 1977); Branislav Božović, Mladen Stefanović, Milan Aćimović, Dragi Jovanović, *Dimitrije Ljotić* (Zagreb: CIP, 1985), i dr.

⁷ Već tokom 1945. godine objavljen je veliki broj radova koji su se bavili ovim pitanjem (*Библиографија о Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944* (Београд: СУБНОР, 1989), 173–213). Isti trend nastavio se sličnim intenzitetom i tokom narednih godina i decenija.

bezbednosnog sistema. Kako navodi Peter Longerich, ova operacija bila je „najveća pojedinačna akcija fizičke likvidacije u okviru Holokausta.“⁸ U praksi je podrazumevala podizanje i upotrebu logora smrti kao što su Belzec, Sobibor i Treblinka, kao i likvidaciju Varšavskog, ali i drugih geta sa tog prostora.⁹ Jedan od glavnih praktičnih izvođača ove operacije bio je Odilo Globočnik, kasniji viši SS i policijski vođa na teritoriji Operativne zone „Jadransko primorje“.¹⁰ Nakon svega, iza Operacije „Rajnhard“ ostalo je najmanje 1,5 miliona usmrćenih poljskih Jevreja.¹¹

Veliki broj masovnih grobnica u okolini pomenutih logora predstavljao je teret i opasnost, kojeg je vođstvo Trećeg rajha želelo da se oslobodi. I bez obzira što je odluka o uništenju tragova zločina u Istočnoj Evropi doneta u proleće 1942. godine, ona ipak nije odmah sprovedena. Naime, s obzirom na smrt Rajnharda Hajdriha, u realizaciju ove operacije krenulo se u junu 1942. godine, kada je taj zadatak u operativnom smislu pripao Hajnrihu Mileru, šefu Gestapoa. On je nadalje to poverio SS-pukovniku Paulu Blobelu, sa jasnom naznakom da ovaj zadatak, kao državna tajna najvišeg ranga, mora ostati isključivo na usmenim naređenjima. Akcija je ponela kodni naziv „Specijalna akcija 1005“ (Sonderaktion 1005), nakon čega je Blobel sproveo eksperimente u traženju najpogodnijeg rešenja za uništavanje tragova zločina. Na kraju, odabran je način koji je podrazumevao spaljivanje tela na gigantskim lomačama. Zapravo, čitav proces izvođen je na taj način što su na masivne betonske blokove postavljane gvozdeno železničke šine, na koje su dalje ređani leševi. Ispod šina polagalo se drvo natopljeno fosilnim gorivom. Prvo je paljeno drvo, a zatim bi plamen ubrzo zahvatio gomilu tela i stvorio ogromnu buktinju, koja je gorela satima. Na kraju, ispod šina bi se našla velika količina pepela, dok bi se na njima zadržali samo ostaci ugljenisanih tela. Kostii koje nisu izgorele nadalje su ručno mrvljene, da bi se svaki trag uklonio.¹²

Jedinice koje su izvodile uklanjanje tragova zločina nazvane su „Specijalna komanda 1005“ (Sonderkommando 1005) i postojale su na više prostora širom centralne i istočne Evrope. Bile su sastavljene od pripadnika Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (Sipo und SD), kao i Policije reda (Orpo). I dok su pripadnici Policije bezbednosti vršili organizaciju rada, Policija reda je bila zadužena za obezbeđenje. Međutim, najveći deo samog iskopavanja, slaganja leševa na lomaču i spaljivanja obavljali su zatvorenici, i to uglavnom Jevreji. Oni bi posle nekog vremena bili streljani i zamenjeni novim zatvorenicima, koji bi dalje nastavili iskopavanje. Svedoci govore da su lomače u logorima smrti gorele danonoćno, a istraživanja kažu da je kroz svega četiri do pet meseci spaljeno oko pola miliona leševa.¹³

⁸ Peter Longerich, *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews* (Oxford University Press, 2010), 340; Lewi Stone, „Quantifying the Holocaust: Hyperintense kill rates during the Nazi genocide“, *Science Advances*, no. 5, (2019), 1–10.

⁹ Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka—The Operation Reinhard Death Camps* (Indiana Univ. Press, 1987).

¹⁰ Ruth Bettina Birn, „Austrian Hither SS and Police Leaders and their Participation in the Holocaust in the Balkans“, *Holocaust and Genocide Studies*, no. 4 (1991), 351–372.

¹¹ P. Longerich, *op. cit.*, 340–341.

¹² Yitzhak Arad, „'Operation Reinhard': Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka“, *Yad Vashem Studies*, no. XVI, (1984), 205–239.

¹³ Shumel Spector, „Aktion 1005 – Effacing the Murder of Millions“, *Holocaust and Genocide Studies*, no. 2, (1990), 159, 162; Y. Arad, *op. cit.*, 205–239.

Nakon uklanjanja masovnih grobnica u najvećim logorima, Blobel je dobio zadatak da putuje po okupiranim teritorijama Sovjetskog Saveza i uklanja tamošnje tragove masovnih zločina, pre svega onih izvršenih nad Jevrejima. Podređen je direktno Hajnrihu Mileru, dok su lokalne više SS i policijske vođe dobile vrlo jasne direktive o obavezi da se stave u funkciju pomoći Blobelu. Čitav proces dobio je posebno jak zamah nakon poraza nacističke Nemačke u Staljingradu i kod Kurska, i kasnijeg postepenog povlačenja Vermahta. U tom trenutku, pitanje uklanjanja tragova zločina po Treći rajh postalo je prvorazredno, tako da je ovaj proces postao vrlo dinamičan. Spaljivani su leševi u različitim delovima Poljske, Ukrajine, Belorusije, zatim u Baltičkim državama, Dancigu, kao i u drugim krajevima Istočne Evrope.¹⁴ Zbog daljeg toka ratnih operacija, predmet Specijalne akcije 1005 ubrzo je postala i Jugoistočna Evropa, kao deo kontinenta na kome su vršeni mnogi zločini. Iz ugla Trećeg rajha, tragove mnogobrojnih zločina sa ovog prostora, takođe je trebalo ukloniti.

Uklanjanje tragova ratnih zločina u okupiranoj Srbiji

Samo pitanje teritorije predratne Jugoslavije Blobelovoj misiji zadavalo je mnogo problema. Naime, teritorija koja je izdvojena na nekoliko manjih delova, bez jedinstvene uprave i pod različitim stepenom nemačke i lokalne vlasti, opterećena različitim pojedinostima kao što je bila ustaška uprava u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), i njeni mnogobrojni zločini, predstavljali su u praktičnom pogledu veliki problem za organizaciju Specijalne akcije 1005. Posebno komplikovano bilo je pitanje stratišta na teritoriji NDH, koja su često bila u nepristupačnim jamama i pećinama. U skladu sa tim, Blobel se prvenstveno usredsredio na okupiranu Srbiju.¹⁵

Najbolji poznavalac teme uklanjanja tragova nacističkih zločina, nemački istoričar Andrej Angrik, inicijativu za spaljivanje leševa na teritoriji predratne Jugoslavije nejasno povezuje sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a u Jajcu, na kome je doneata odluka o prikupljanju informacija i dokaza o nemačkim zločinima, radi posleratnih sudskih procesa. Iz Angrikovog ugla po sredi je „jezivo takmičenje za autoritet u tumačenju zločina, koje je otvoreno i na ovom delu fronta.“¹⁶ Ipak, čini se da ovakva tvrdnja proizilazi iz nedovoljnog poznavanja konteksta lokalnih događaja, a pre svega odnosa nemačkog okupatora prema Partizanskom pokretu. Osim toga, Andrej Angrik greši u hronologiji, previđajući da je u trenutku održavanja Drugog zasjedanja AVNOJ-a, iskopavanje i spaljivanje leševa u Jajincima trajalo već nedeljama.¹⁷ Zapravo, još tokom proleća i leta 1943. godine od strane beogradske Policije bezbednosti pokrenuta je inicijativa za izgradnju peći za spaljivanje leševa, namenjenih verovatno logorima na Sajmištu i Banjici. Odnosno, iz nacističke policijske organizacije očigledno su želeli da od ovih logora naprave sistem koji bi uspevao da samo-

¹⁴ S. Spector, *op. cit.*, 157–173; Andrej Angrick, *Aktion 1005: Spuren beseitigung von NS-Massenverbrechen* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2018), 361–907.

¹⁵ A. Angrick, *op. cit.*, 909–913.

¹⁶ Isto, 909–910. Angrik konkretno misli na Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koja je zvanično osnovana odlukom broj 9, kao organ Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. (S. Đorđević, Z. Vučinić, *n. d.*, 138)

¹⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, fascikla 613, arh. jed. 468/469 (dalje: 110-613-468/469), Iskaz Momčila Damnjanovića.

stalno deluje od dovođenja zatvorenika, preko fizičke likvidacije, do uklanjanja fizičkih ostataka. Međutim, i pored toga što su bili ponuđeni nacrti i vođeni pregovori sa firmama koje su ove peći trebalo da naprave i isporuče, do realizacije nije došlo.¹⁸ Zbog toga se pribeglo ideji da se na licu mesta, od raspoloživih policijskih kadrova formira Specijalna komanda 1005, koja bi organizovala spaljivanje tela ljudi koji su do tada već bili usmrćeni. Imajući to u vidu, čini se da je inicijativa za stvaranje ove komande u okupiranoj Srbiji bila rezultat po naciste nepovoljnog razvoja događaja na svetskim frontovima i predstavljala deo već opisane akcije koja je svoje zadatke vršila na mnogim prostorima širom Istočne Evrope.

Iz dostupnih dokumenata jasno se vidi da je plan bio da se uklone tragovi zločina na svim stratištima okupirane Srbije, bez obzira na to da li je zločine vršio Vermaht ili policija. U tom smislu potražena je koordinacija sa višim SS i policijskim vođom, policijskim generalom Augustom Majsnerom (August Meyszner), dok je posao lociranja masovnih grobnica poveren instituciji Zapovednik Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (BdS), na čijem čelu je stajao dr Emanuel Šefer (Emanuel Schäfer). Osim toga, Blobel je za svog izaslanika za izvršenje Specijalne akcije 1005 na Jugoistoku imenovao Vilhelma Tempela (Wilhelm Tempel), koji je u ovu akciju bio uključen još od njenih početaka. Tempelov zadatak bio je da daje generalne direktive i u tehničkom smislu organizuje čitav proces, dok je zadatak Šefera i njemu podređene Policije bezbednosti bio da čitavu akciju organizuju u praksi, i u personalnom smislu, od raspoloživih policijskih jedinica, stvori Specijalnu komandu 1005.¹⁹

Osnovu ove komande činili su iskusni pripadnici Gestapoa, koje je odredio Bruno Zatler (Bruno Sattler) šef IV odeljenja nacističke Policije bezbednosti u Beogradu. Obezbeđenje je preko Andreasa Maja (Andreas May) zapovednika Policije poretka povereno stražarskoj četi „Bojten“ (Wachkompanie „Beuthen“), već „dokazanoj“ u čuvanju Solunskog geta. Zapravo, ova jedinica upućena je iz Grčke i u okupiranu Srbiju stigla je tokom oktobra 1943. godine. Komandant policijskih kadrova koji su ušli u Specijalnu komandu 1005 bio je kapetan šucpolicije Vilhelm Grinwald (Wilhelm Grünwald), kao svojevrsna „produžena ruka“ Vilhelma Tempela. Takođe, za praktično sprovođenje iskopavanja i spaljivanja leševa određene su grupe od ukupno 90 pritvorenih Jevreja i Roma i od njih stvorena takozvana „brigada smrti“. Kasnije im je, radi što bržeg izvođenja posla pridodata i grupa zatočenika srpske nacionalnosti. Među njima su bili i Momčilo Damnjanović²⁰ i Dušan Drča²¹, koji su

¹⁸ Vojni arhiv (VA), Nemačka arhiva (NA), kutija 32, fascikla 3, dokument 18, Krematorijum.

¹⁹ A. Angrick, *op. cit.*, 913–914.

²⁰ Samo ime donekle je sporno, s obzirom na to da se u tekstu Državne komisije i lista „Borba“ njegovo ime navodi kao „Momčilo Damnjanović“. (AJ, 110-613-468/469, Iskaz Momčila Damnjanovića; *Саопштења бр. 34–53 о злочинима окупатора и њихових помагача*, Београд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1945, 482–550; „68.000 лешева спаљено је у Јајинцима“, *Борба*, 4. 4. 1945, 2.) За разлику од тога, на другим местима njegovo ime navodi se kao „Momčilo Damjanović“. („У Јајинцима су спаљиване гомиле лешева, а пепео је растуран“, *Политика*, 28. 6. 1946, 2; *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44* (priredio: Rena Rädle, Milovan Pisari) (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016)). Sima Begović, sa druge strane, neobjašnjivo koristi obe verzije. (S. Begović, *n. d.*, 242–250). Međutim, s obzirom da je Državna komisija, koja je vodila direktno saslušanje ovog čoveka, njegovo ime zabeležila kao „Momčilo Damnjanović“, mi ćemo prihvatiti ovu verziju.

uspeli nakon tri meseca da pobegnu, spasu svoje živote i ostave svedočanstva o spaljivanju leševa u Jajincima.²² U istoj grupi pobegli su i Zlativoje Jakovljević i Radoslav Zečević, međutim Jakovljević je nešto kasnije poginuo kao deo odreda Jugoslovenske vojske u otadžbini,²³ dok se o daljoj sudbini Zečevića za sada ništa ne zna.

Poredeći Damnjanovićevo svedočenje sa opisima iz Poljske i okupiranih delova Sovjetskog Saveza, dolazimo do zaključka da je metod rada bio sličan. Pritvorenici su bili okovani u lance i pod stalnim nadzorom nemačkih policajaca. Iskopavali su leševe i ređali ih na lomaču odignutu od zemlje oko pola metra. Nakon toga pritvorenici bi palili drvo natopljeno motornim uljem i lomača bi planula. Na vatru bi dodavali gorivo sve dok se plamen u potpunosti ne bi raširio. Nakon toga sledilo je brojanje pritvorenika i odlazak na večeru, koja je pristizala iz Logora na Banjici. Međutim, s obzirom na to da Nemci nisu bili zadovoljni dinamikom tokom prvih dana, po svedočenju Damnjanovića, dovezli su svojevrсна kola koja su imala veliku pokretnu lopatu, što je olakšalo i ubrzalo posao prenosa leševa, koji su u ovom slučaju spuštani na lomaču koja je već gorela. Kada bi ispraznili određenu jamu, lomača bi se pomerala do nove jame, odakle su nadalje vađena tela. Ostaci kostiju, koji nisu sagoreli, mleveni su ručno, a pepeo je rasipan po polju. Pritvorenici su imali i posebnu naredbu da sa leševa skidaju zlatne zube i nakit, koje bi kasnije predavali Nemcima.²⁴

Izvori govore da je posao na spaljivanju leševa u Jajincima trajao od jeseni 1943. do proleća 1944. godine. Nakon toga, poznato je da je Specijalna komanda svoj „zadatak“ obavila i na drugim stratištima okupirane Srbije. Tako su iskopavanje i spaljivanje leševa izveli i u Jabuci kraj Pančeva, zatim Bečkerek u i Nišu. Međutim o svemu tome ostalo je sačuvano vrlo malo izvora. Fizičko uklanjanje leševa svelo je mogućnost terenskih i forenzičkih istraživanja na minimum, dok su dokumentarni izvori o ovoj akciji veoma retki. To je stvorilo paradoksalnu situaciju da se veliko interesovanje pre svega javnosti posleratne Socijalističke Jugoslavije svodilo na stalno preispitivanje nekoliko ograničenih izvora. Međutim, ovaj proces od samog početka skrenuo je i u krajnost, s obzirom na to da se često i metodološki neosnovano licitiralo brojkama ljudi usmrćenih i zakopanih, a zatim i spaljenih u Jajincima. Ovaj put vodio je isključivo u banalizaciju i neadekvatno iskazivanje poštovanja žrtvama.²⁵

²¹ Sima Begović u svojoj knjizi Dušana Drču u više navrata naziva Božidar Drča. (S. Begović, *n. d.*, 242–250). Ostaje nejasno zbog čega, s obzirom da na naslovnoj strani knjige koju koristi Begović jasno stoji ime autora „Dušan Drča“. (Душан Дрча, *Специјална полиција, Бањица, Јајинци* (Сарајево: Свјетлост, 1947)).

²² A. Angrick, *op. cit.*, 915.

²³ Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату: људи и догађаји* (Београд: ИСИ, 2016), 282.

²⁴ AJ, 110-613-468/469, Iskaz Momčila Damnjanovića.

²⁵ U savremenoj nauci postoje mnogo održiviji načini za analizu žrtava, koji svojim pristupom neguju i poštuju dostojanstvo svake žrtve. Nastoje da popišu stradale, da pronađu i prikupe što više podataka o njima i na taj način adekvatno uvažavaju njihovo stradanje, personalizujući ih i odbijajući mogućnost da žrtve svedu na proste brojeke. U tom smislu, u domaćoj nauci postoji nekoliko svetlih primera: Станиша Бркић, *Име и број* (Београд – Крагујевац: МЖГ–21. октобар, 2020; Силвија Крејаковић, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941* (Београд: МЖГ, 2020).

Pitanje broja žrtava u posleratnoj javnosti

Nakon oslobođenja Beograda pitanje najvećih zločina odmah je postalo aktuelno. Nove vlasti trudile su se da na različite načine prikupe informacije o nacističkim zločinima i prezentuju ih javnosti. U tom smislu, pitanje stradanja u Jajincima dospelo je u žižu već tokom 1945. godine. Odnosno, već 28. marta 1945. godine Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača objavila je saopštenje o Logoru na Banjici, koje je međutim obuhvatalo čitav spektar tema vezanih za nemačku represivnu politiku. U tom pogledu Državna komisija najpre je iznela osnovne podatke o zločinima u Jajincima, kao i to da su leševi koji su tamo zakopani u zimu 1943/94. i proleće 1944. godine iskopani i spaljeni. Pored toga u saopštenju je značajan prostor posvećen i samoj rekonstrukciji Specijalne akcije 1005 u Jajincima, definišući glavne podatke, od vremenskog okvira ekshumacije i spaljivanja, do pojedinačnih i preciznih podataka. Ovaj deo teksta bio je baziran na iskazu Momčila Damnjanovića i u tom smislu Državna komisija je objavila njegovu procenu o 68.000 spaljenih leševa. Čitavo saopštenje potkrepljeno je i vrlo mučnim fotografijama Logora na Banjici, kao i leševa i stratišta u Jajincima.²⁶

Vrlo brzo po saopštenju Državne komisije, „Borba“ je 4. aprila 1945. godine objavila dugačak izvod iz ovog saopštenja, u čijem se naslovu konstatuje da su „Nemci i njihovi pomagači u logoru na Banjici streljali 10.000 ljudi, a u Jajincima spalili 65.000 leševa“, što je takođe pratila slika jednog od streljanja u Jajincima.²⁷ Međutim u samom tekstu, brojka je promenjena, pa se citira iskaz Momčila Damnjanovića i pominje 68.000 leševa spaljenih na ovom stratištu.²⁸ Nadalje, ovim pitanjem iste godine bavila se i „Politika“. Tako je prvo u julu objavljeno više tekstova koji su opisivali svu težinu života u Logoru Dahau, sa posebnim akcentom na tamošnjim pećima za spaljivanje leševa.²⁹ Odmah iza toga, 20. jula iste godine, „Politika“ je objavila tekst Dušana Drče pod naslovom „Lomacha u Jajincima“. I s obzirom na to da je Drča radio na iskopavanju i spaljivanju leševa, nakon čega je, kao što smo već naveli, pobegao, on je bio kredibilan svedok da javnosti predstavi kako su izgledali ekshumacija i spaljivanje leševa. Međutim, Drča je detaljnije opisao čitav proces i nije svojim aproksimativnim pretpostavkama dao priliku za dalje licitiranje ukupnim brojem žrtava.³⁰

Ovim pitanjem „Politika“ se bavila i godinu dana kasnije. Odnosno, u sveopštoj medijskoj kampanji tokom sudskog procesa Dragoljubu Mihailoviću i drugim optuženima, dnevna štampa svakodnevno je iznosila različite podatke, izvode iz iskaza, faksimile dokumenata, pa čak i neumesne i morbidne karikature. Zapravo, u

²⁶ Саопштења бр. 34–53 о злочинима окупатора и њихових помагача, 482–550.

²⁷ „Немци и њихови помагачи у логору на Бањици стрељали су преко 10.000 људи, а у Јајинцима су спалили 65.000 лешева побијених жртава на Бањици, Сајмишту и другим логорима смрти“, *Борба*, 4. 4. 1945, 1.

²⁸ „68.000 лешева спаљено је у Јајинцима“, *Борба*, 4. 4. 1945, 2.

²⁹ „Живот и смрт у Дахауу“, *Политика*, 19. 7. 1945, 4; „Живот и смрт у Дахауу: Како се живело, боловало и умирало“, *Политика*, 20. 7. 1945, 5.

³⁰ „Ломача у Јајинцима“, *Политика*, 20. 7. 1945, 5.

sklopu velikog teksta posvećenog zločinima Nemaca i jedinica Draže Mihailovića,³¹ 28. juna 1946. godine objavljena su i dva teksta u kraćoj formi, od kojih je prvi nosio podnaslov „Iskazi grobara koji su sahranjivali leševe u Jajincima“. U suštini, ovaj tekst predstavljao je javnosti sudske iskaze grobara Božidara i Vladimira Milutinovića, koji su svedočili o streljanju i sahranjivanju žrtava u Jajincima. Međutim ovi novinski izveštaji sa jedne strane usredsređeni su na aproksimativno licitiranje brojem žrtva, a sa druge strane nose teško ideološko breme, pre svega u svrhu personalizacije zločinaca. Procene broja žrtava bile su takve da je jedan istakao da je u periodu od jula/avgusta 1941. do kraja 1942. godine streljano šest do sedam hiljada ljudi, a drugi da je u istom periodu streljano osam hiljada ljudi.³²

Drugi tekst nosio je podnaslov „U Jajincima su spaljivane gomile leševa, a pepeo rasturan“ i zapravo je bio siže Damnjanovićevog iskaza, u pisanoj formi prosleđenog sudu. Međutim, posao praćenja sudskog procesa od strane novinara obavljen je neprofesionalno do te mere da su drugi deo Damnjanovićevog iskaza novinari pripisali Ratku Laloviću, harmonikašu iz Bajine Bašte, čiji je iskaz na sudu pročitao neposredno pre Damnjanovićevog i ticao se zločina četnika u Podrinju. Ipak, bez obzira na grešku novinara, Damnjanović je na ovom sudskom procesu bio jedan od važnih svedoka. Odnosno, u prvom delu svog iskaza bivši pritvorenik, kao i u iskazu Državnoj komisiji, do detalja je opisao sam proces iskopavanja i spaljivanja leševa, što su novinari detaljno preneli, bez obzira na vrlo mučne detalje. Međutim, ključni deo sledio je na samom kraju, kada je Damnjanović izjavio da se dnevno iskopavalo i spaljivalo do 1.200 leševa, kao i to da je do njihovog bekstva spaljeno 68.000 leševa, i da je za spaljivanje preostalo još 1.400.³³ Ove brojke ubrzo su u javnosti integralno prihvaćene. Međutim, tokom 1953. godine u jednom tekstu lista „Borba“ navodi se da je naknadnim istraživanjem utvrđeno da je u Jajincima stradalo oko 80.000 ljudi.³⁴ To je konačna cifra koja je u potpunosti prihvaćena i po pravilu korišćena tokom narednih decenija.³⁵ Međutim, u ovako neadekvatnom i neprimerenom licitiranju brojem žrtava uočavamo i vrlo grubu grešku u historiografiji. Naime, Sima Begović je u svojoj knjizi *Banjica*, objavljenoj 1989. godine uz broj od 68.000 spaljenih leševa, potpuno neshvatljivo Damnjanovićevu brojku od 1.400 preostalih leševa pretvorio u 14.000 leševa preostalih za spaljivanje,³⁶ direktno uvećavši broj stradalih za 12.600, u odnosu na brojku koja se navodi u izvoru.

Međutim, glavnu ulogu u kreiranju slike u javnosti imala je štampa. A urednici i novinari su svojim, u prethodnim redovima već objašnjenim pristupom, u potpunosti pažnju javnosti usmerili na dve stvari. Sa jedne strane javnosti su ponudili veoma teške detalje vezano za vršenje zločina i spaljivanje leševa, posebno imajući u

³¹ „Осамнаести дан суђења Дражи Михаиловићу и осталим издајницима“, *Политика*, 28. 6. 1946, 3; „Четири године лежале су по Дреновом Врху код Равне Горе растурене кости 500 партизана стрељаних по наређењу издајника Михаиловића“, *Политика*, 28. 6. 1946, 4.

³² „Искazi гробара који су сахрањивали стрељане у Јајинцима“, *Политика*, 28. 6. 1946, 4.

³³ „У Јајинцима су спаљиване гомиле лешева, а pepeo је растуран“, *Политика*, 28. 6. 1946, 4.

³⁴ „Јајинци ће се преуредити у споменик Народноослободилачког рата“, *Борба*, 20. 3. 1953, 5.

³⁵ „Ускоро расписивање конкурса за спомен-парк жртвама фашистичког терора у Јајинцима“, *Борба*, 21. 12. 1956, 2; „Спомен-парк у славу 80.000 стрељаних родољуба“, *Борба*, 21. 10. 1964, 4; „Сутра у Јајинцима сећање на логораше“, *Борба*, 3. 10. 1980, 4, i др.

³⁶ S. Begović, *n. d.*, 247.

vidu činjenicu da je veliki broj građana imao direktnu porodičnu ili ličnu vezu sa ljudima stradalim i sahranjenim u Jajincima. Sa druge strane, žrtve su svedene na proste brojke, i to brojke koje su varirale i često bile kontradiktorne. Za novinare i urednike očigledno je bio posebno važan utisak koji će na javnost ostaviti pominjanje ogromnog broja stradalih, bez ulaska u bilo kakvu analizu, pa čak i bazično preispitivanje. Pored toga, žrtve u ovim novinskim tekstovima nisu dobile adekvatnu individualizaciju, već su aproksimativnim procenama uniženi na nivo mase. Posebno sporna bila je činjenica da su ovi tekstovi bazirani isključivo na iskazima svedoka, koji apsolutno ne moraju biti u potpunosti verodostojni, posebno kada se govori o broju stradalih na nekom prostoru.

Praktično gledano, iskazi svedoka zločina u Jajincima doneli su vrlo značajne, ali i često potpuno kontradiktorne informacije. Naime, njihovi iskazi u pogledu organizacije i težine uslova rada, kao i drugih pojedinosti mogu se smatrati verodostojnim, s obzirom na to da su predstavljali lični doživljaj operacije u koju su bili direktno involvirani. Međutim, zbog same činjenice da su učestvovali u procesu koji je sa sobom nosio rukovanje hiljadama leševa, veoma su jasne izrazito teške psihičke okolnosti u kojima su se ovi „prinudni grobari“ našli. Samim tim i mogućnost nezavisne, objektivne i realne procene ukupnog broja žrtava svedena je na minimum. Kao kontraargument, u prilog objektivnosti svojih pretpostavki, Damnjanović je ponudio tvrdnju da su leševi brojani. Međutim i sama činjenica da je preko 100 ljudi radilo na iskopavanju, brojanju i spaljivanju leševa ne govori u prilog održivosti Damnjanovićevih brojki. Posebno jer je u teškim uslovima zime, snega i leda, ali i opterećenosti okovima, oskudnom odećom, lošom hranom i samom činjenicom da su radili na iskopavanju posmrtnih ostataka, postojala realna mogućnost da su „prinudni grobari“ pred nacistima uvećavali broj iskopanih i spaljenih leševa, da bi, koliko je to moguće, skinuli teret sa sebe i olakšali sopstvene svakodnevne patnje. Pored toga, izrazito veliki brojevi, koje navodi Damnjanović, mogu biti i rezultat potrebe posleratne jugoslovenske politike da istakne ogromne žrtve sopstvenih naroda. U svakom slučaju, upravo iz tih razloga, stručna analiza, poređenje i stavljanje njihovih iskaza u znatno širi kontekst, predstavlja neophodan pristup.

Preispitivanje dosadašnjih zaključaka

Ono što najpre upada u oči kao nelogičnost iskaza jeste vremenski okvir operacije u Jajincima. Naime, Državna komisija je došla do zaključka da se iskopavanje i spaljivanje leševa u Jajincima odvijalo između 6. novembra 1943. i 2. aprila 1944. godine.³⁷ Za razliku od toga, Damnjanović tvrdi da je iskopavanje započelo 6. novembra i da je on pobeo na samom kraju, 29. januara, nakon 36 dana rada.³⁸ Iako bi prvo logično pitanje bilo zašto se od 85 kalendarskih dana radilo samo 36, odgovor možda leži u vremenskim uslovima tokom zime 1943/44. godine, koji su iskopavanje leševa usled snežnih padavina verovatno činili povremeno nemogućim. Ipak, s obzirom na to da je Damnjanović izjavio kako je u trenutku njegovog bega

³⁷ AJ, 110-613-468, Izgrađivanje peći i spaljivanje leševa.

³⁸ AJ, 110-613-468/469, Iskaz Momčila Damnjanovića.

ekshumacija ukupnog broja leševa bila na samom kraju, postavlja se pitanje zašto je onda ta operacija potrajala do aprila, kao što je zaključila Državna komisija, imajući u vidu činjenicu da su vremenski uslovi u to vreme bili znatno povoljniji.

Druga vrlo sporna tačka jeste broj spaljenih leševa. Naime, Momčilo Damnjanović je u svom iskazu tvrdio da je do trenutka njegovog bega spaljeno 68.000 leševa i da je za spaljivanje preostalo još 1.400, što govori o brojki od oko 69.400 usmrćenih i zakopanih u Jajincima.³⁹ Međutim, njegov iskaz i na ovom mestu je kontradiktoran. Naime, ako je po iskazu u prva tri dana spaljivano po 700 leševa, a nakon toga narednih 33 radna dana po 1.200,⁴⁰ dolazimo do maksimalne brojke od 41.700 leševa, što je za 26.300 niže u odnosu na ukupnu brojku ekshumiranih i spaljenih leševa, koju je naveo Damnjanović. Za razliku od toga grobar Božidar Milutinović izneo je pred sudom podatak da je od jula 1941. godine, do kraja 1942. godine u Jajincima usmrćeno i zakopano između 6.000 i 7.000 ljudi, dok je Vladimir Milutinović licitirao sa brojkom od oko 8.000 ljudi.⁴¹ I bez obzira na upadljivo neslaganje u proceni dvojice grobara koji su radili u isto vreme i čitav proces posmatrali izbliza, neupitno se nameće jedan drugi zaključak. Naime, ako hipotetički prihvatimo brojke koje navodi Damnjanović i kao osnovanu uzmemo brojku Milutinovića od 8.000 ljudi usmrćenih i zakopanih u Jajincima tokom 1941. i 1942. godine, to bi značilo da je od januara 1943. do aprila 1944. godine samo u Jajincima usmrćeno, sahranjeno i spaljeno 61.400 ljudi.

Još jedno veoma sporno mesto u iskazima svedoka predstavlja pitanje samih lomača i broja leševa koji su na njima goreli. Naime, Momčilo Damnjanović navodi da su prva tri dana pravljene lomače širine 4, dužine 7–8 metara i visine 2–3 metra (računajući i pola metra koliko su šine bile odignute od zemlje). Damnjanović takođe tvrdi da je na takvu lomaču moglo da stane čak 700 leševa, jer su bili isušeni. Isti svedok dalje tvrdi da nakon što je dovezen „vagonat“ (kola sa velikom pokretnom lopatom, prim. R. T.), spaljivano je i do 1.200 leševa dnevno.⁴² Sa njegovim iskazom ne slaže se Drča, koji je naveo da su lomače bile visoke čak 10 do 15 metara. Drča je takođe i vezano za broj leševa bio više nego aproksimativan, navodeći da je na lomaču „stajalo 300, 400, 500 pa i 800 leševa.“⁴³

Ovi vrlo različiti primeri jasno govore u prilog činjenici da je individualni utisak o broju leševa mogao da bude veoma različit. Upravo iz tog razloga, neophodno je ove brojke staviti i u širi kontekst. Naime, kada pogledamo generalno delovanje Specijalnih komandi u Istočnoj Evropi, dolazimo do zaključaka da brojke iskopanih i spaljenih leševa značajno variraju. Očigledno zavise prvenstveno od toga sa kojim brojem policajaca i „prinudnih grobara“ je raspolagala konkretna specijalna komanda. Drugi posebno važan faktor predstavljaju vremenski uslovi, od kojih je očigledno mnogo stvari zavisilo. Primera radi, u Rigi je iskopavanje i spaljivanje 20.000 leševa, u letnjim mesecima trajalo od 5 do 6 meseci. U Lavovu je obimnija Specijalna ko-

³⁹ *Isto.*

⁴⁰ *Isto.*

⁴¹ „Искази гробара који су сахрањивали стрељане у Јајинцима“, *Политика*, 28. 6. 1946, 4.

⁴² *AJ*, 110-613-468/469, Iskaz Momčila Damnjanovića.

⁴³ *AJ*, 110-613-470, Iskaz Dušana Drče. Nekoliko godina nakon rata, Drča je dao drugačiju procenu, ograničavajući se da je na lomaču moglo da stane 200 do 300 leševa. (*Д. Дрча, н. д., 49*)

manda od oko 129 zatvorenika iskopavala i spaljivala do 2.000 leševa dnevno, ali takođe u letnjim mesecima. U selu Tapkovu je kopano i spaljivano oko 2.000 leševa dnevno, ali u povoljnim vremenskim uslovima. Međutim, kada su na delu bili teži vremenski uslovi, kao u periodu u kome su Damnjanović i Drča radili na iskopavanju, ovaj proces išao je znatno sporije. Navešćemo primer Blagovščine, gde je u jesen 1943. godine kopano oko 800 leševa dnevno. Takođe, ilustrativan je primer Nikolajeva gde je ova operacija nacističke Nemačke tekla sporo iz razloga smrznute zemlje, a odvijala se tokom novembra i decembra 1943. godine, odnosno u isto vreme kad i prva faza Specijalne akcije 1005 u Jajincima.⁴⁴

U suštini brojke do kojih se dolazi izrazito variraju, i očigledno zavise i od izvora od kojih potiču. Međutim, čini se da je brojka od 1.200 iskopanih i spaljenih leševa dnevno, od strane Specijalne komande 1005 obima kakva je bila ona u Srbiji, mogla biti dostizana isključivo u uslovima kada je bilo toplo vreme. Međutim, Damnjanović kao ključni argument navodi da je ovaj broj leševa dostizan zahvaljujući „vagonatu“ koji je te leševe prenosio direktno na vatru. Ipak, kontraargument predstavlja iskaz Dušana Drče koji insistira na izrazito teškim zimskim uslovima, koji su otežavali i usporavali iskopavanje, a koji su po našem mišljenju ipak bili znatno važniji faktor od pomenutih kola sa velikom lopatom, koja nisu pomagala iskopavanju, već su isključivo ubrzavala prenos leševa.

Na kraju, neophodno je zaključiti da je pitanje Specijalne akcije 1005 izrazito složeno za istraživanje. Usled naredbi koje su zahtevale tajnost, ne raspoložemo značajnim izvorima prvog reda. Odnosno, prinuđeni smo da se oslonimo na izvore koje imamo i da pristupimo određenoj vrsti pažljivo osmišljene i kontrolisane komparacije. Međutim i ti zaključci su uvek uslovni. Iz tog razloga, svaki novi izvor nudi mogućnost za dalje istraživanje i analizu. Stoga stručnoj javnosti nudimo iskaz Harija Štegemana, narednika nemačke Policije poretka, koji je bio angažovan na iskopavanju leševa u Jajincima, ali i na drugim stratištima okupirane Srbije. Međutim i u ovom slučaju treba imati u vidu nekoliko činjenica. Pre svega Štegeman je bio podoficir uključen u vršenje ovog teškog ratnog zločina i pored toga, Momčilo Damnjanović i Dušan Drča u svojim iskazima poimence navode upravo Štegemana kao osobu koja je jednom prilikom hicem u potiljak usmrtila jednog malaksalog Jevrejina. Upravo zato moramo imati u vidu njegovu eventualnu sklonost da relativizuje sopstvenu ulogu i umanju brojke spaljenih leševa. Međutim, Štegeman vrlo jasno opisuje čitav proces, poklapajući se po mnogim tačkama sa iskazom pre svega Damnjanovića, što svakako zavređuje pažnju. Osim toga, o čitavoj Specijalnoj akciji 1005 priča tonom u kome se ne vidi bilo kakav osećaj krivice, i očigledno smatra da je samo obavljao svoj posao obezbeđenja, bez odgovornosti za uklanjanje tragova zločina. Takođe, brojke iskopanih i spaljenih leševa koje navodi, citira na osnovu podataka koje je po formiranju Specijalne komande 1005 dala beogradska Policija bezbednosti, odnosno Gestapo. U suštini, i bez obzira na sve manjkavosti iskaza svedoka, Štegemanova izjava u najmanju ruku predstavlja izvor druge strane, koji do sada nije bio poznat, što ga automatski čini vrednim istorijskim izvorom. Upravo iz tog razloga, nudimo ga na uvid javnosti.

---

⁴⁴ S. Spector, *op. cit.*, 164–167.

Rađeno u logoru Neuengamme na dan 16. jula 1947.⁴⁵

Saslušanje: Stegemann Harry

Imenovani je izveden iz logora i na pitanje je odgovorio:

Zovem se Stegemann Harry, rođen 2. 5. 1899. u Swineminde, od oca Wilhelma i majke Mete. Oženjen, četvoro dece. Porodica mi živi u Danskoj u Oxboel-Fluechtingslager-auf Juetland. Po zanimanju sam policijski činovnik. U Swineminde sam učio školu i završio Realnu gimnaziju. Zatim sam od 1920. do 1927. godine bio u Šleziji na jednom dobru kao poljoprivredni radnik. Od 1927. do 1938. godine radio sam u Swineminde kod Hafenbaumta kao telefonist. Tokom 1938. godine stupio sam u Swinemindeu kod SchuPo⁴⁶ kao oberwachtmeister. U SchuPo u Swineminde sam ostao do januara 1943. kada sam premešten na Balkan u Gendarmieriewachkompanie⁴⁷ i došao u Solun. U Solunu sam imao sa svojom jedinicom zadatak osiguranja jedinica u gradu, a nalazili smo se u gradskim kasarnama.

Avgusta 1943. godine došao sam sa četom za Beograd – Dedinje.

Komandant čete je bio oblt. Grunewalde Erich iz Plauena. Star oko 40 godina. Vodnici su bili: Meister SchuPo – Biserta Michel iz Waneiekela na holandskoj granici; Meister SchuPo – Wolf Hermann iz Pfalza; Meister SchuPo – Broeloer Heinz kao i Bisert sa holandske granice; Bio je takođe i jedan lt. Dietrich. Ne znam odakle on potiče.

Oblt. Grunewalde dobijao je naređenja i instrukcije za rad od dr Schaffera šefa SD-a Beograd. Od lica koja su bila zaposlena kod SD-a poznajem sledeće: dr Schaffer, stb. Marmon, hstf. Schraeder, unstf. Zack, hchf. Kovaček, hschf. Willy Tempel, hschf. Hentchel, obschg. Langer iz Bremena, obschf. Leger, schf. Kont volksd. Unschf. Wulf – volksd, Rttf. Schlotter – volksd.⁴⁸

Mi smo imali u Beogradu zadatak da držimo stražu kod generala Weichsa⁴⁹, kod generala Maya⁵⁰ kod BDO, i kod raznih policijskih jedinica. U novembru 1943. je naša jedinica preformirana u jednu Sonderkommando koja je bila podređena BdS – dr Schafferu.⁵¹ Sonderkommando je bila jaka, 48 ljudi koji su ranije pripadali Gendermeriewachkompanie. To su bili svi aktivni policajci: bilo je 6 Meichtera, 35 Hauptwachtmeistera i oko 7 Oberwachtmeistera. Sonderkommando je vodio oblt. Grunewald. Ova Sonderkommando je bila premeštena u Jajince gde smo i stanovali. U Jajincima smo stanovali na strelištu u barakama. Ostatak čete je ostao na Dedinju i njome je komandovao oblt. Wachter. Naš zadatak u Jajincima je bio da držimo

⁴⁵ VA, NA, 32-3-20. Saslušanje ŠtegeMan Harija; AJ, 110, inv. br. 18.529, Saslušanje ŠtegeMan Hari. Dokument je objavljen integralno, uz određene gramatičke ispravke, bez izmene konteksta rečenica. Saslušanje je vršeno na nemačkom jeziku, uz posredstvo tumača, koji je saslušanje diktirao zapisničaru na srpskom jeziku.

⁴⁶ SchuPo (Schutzpolizei) – nacistička uniformisana policija, zadužena za red i poredak.

⁴⁷ Gendarmieriewachkompanie – žandarmerijska stražarska četa, namenjena za obezbeđenje.

⁴⁸ Navedena lica uglavnom su prominentni oficiri ustanove Zapovednik Policije bezbednosti i Službe bezbednosti u Beogradu (BdS).

⁴⁹ General Maksimilijan fon Vajks, komandant Jugoistoka od avgusta 1943. godine.

⁵⁰ Andreas Maj, zapovednik Policije poretka u Srbiji od početka 1942. godine.

⁵¹ Emanuel Šefer, zapovednik Policije bezbednosti i Službe bezbednosti u Srbiji od početka 1942. godine.

stražu kod zatvorenika koji su iz logora Dedinje dovedeni u Jajince radi čišćenja masovnih grobnica koje su tamo postojale. Bilo je 100 KZ zatvorenika koji su dovedeni iz logora Dedinje – Banjica i koji su bili smešteni oko 1.5 km od samog mesta gde se rad obavljao. Masovni grobovi su bili na strelištu – Jajinci. Zatvorenici sa Banjice su stanovali u jednoj garaži koja je bila preudešena za stanovanje. Tih 100 zatvorenika su radili sve vreme dok sam ja bio u Sonderkommando. Sem straže, preko noći kod zatvorenika, mi smo imali zadatak da od stanovništva osiguramo Jajince i rad oko spaljivanja leševa iz masovnih grobnica. Mi smo u jednom krugu od 2 km prečnika osigurali da niko od stanovništva ne dođe bliže mestu spaljivanja.

Ceo posao oko spaljivanja leševa vodio je SD sa svojim ljudima. Dr Schaffer nam je pri dolasku na službu rekao da je naš zadatak da pomognemo prilikom spaljivanja i vađenja leševa iz masovnih grobnica. Ti masovni grobovi su prema izjavama SD-a prilikom ulaska nemačkih trupa nastali i zakopavani su ljudi na brzinu, a sada ih je trebalo spaljivati. Leševi su bili od žrtava pobijenih prilikom ulaska nemačkih trupa u 1941. godini.⁵² Računalo se na 22.000 leševa.⁵³

Nadzor nad ovim radovima izvodili su: hschf. Willy Tempel iz Hildesheima, koji je bio delegiran od RSHA, hschf. Kovaček iz Oberschleuzien, Oschf. Langer iz Rheinlanda, obschf. Leger iz Bremena, zatim Knot, Wulf i Schlotter. U Jajince su dolazili u inspekciju: dr Schaffer, stbf. Marmon, hstf. Schrader, stbf. Sattler, unstf. Zack iz Posena.

Leševi su vađeni iz grobova, odelo je skidano sa njih kao i nakit koji je SD odnosio. Leševi su slagani na gomile i paljeni.

Harry Stegeman s. r.

Rad na spaljivanju leševa je počeo početkom decembra 1943. godine. Svakog dana je bilo spaljivano oko 300-400 leševa. Leševi su se palili obično popodne, oko 14 časova. Leševi su slagani na gomile, između redova je postavljeno drvo sa terhartijom, a paljeno je benzinom. Gomile su dogorevale sledećega dana oko 8 časova ujutro.⁵⁴

Streljanja u Jajincima su izvodili isti ljudi koji su vršili iskopavanja leševa i njihovo spaljivanje.⁵⁵ Streljanja su vršena na samom mestu strelišta. Sećam se jed-

⁵² Na ovom mestu Štegeman je pokušao da skine odgovornost, označavajući žrtve kao vojne, nastale tokom vojnog prodora Vermahta. Međutim i sam pogled na leševe koji su bili sahranjeni u civilnim odelima, a ne vojnim uniformama, jasno je stavljao do znanja da su u pitanju civili. Pored toga, većina leševa nije imala rane od metka, pre svega usled ugušenja gasom. Do ovih zaključka tokom iskopavanja došli su i Damjanović i Drča. (AJ, 110-613-468/469, Iskaz Momčila Damjanovića; AJ, 110-613-470, Iskaz Dušana Drče)

⁵³ Sudeći po iskazu Štegemana, u pitanju je broj koji je dobijen od Policije bezbednosti, koja je s obzirom na svoju ulogu, svakako imala okviran podatak o broju sahranjenih u Jajincima. Međutim, ova brojka nekoliko puta je manja u odnosu na brojke koje navodi Damjanović.

⁵⁴ Kao što se može primetiti, metode ekshumacije i spaljivanja su slične onima koje navode Damjanović i Drča, međutim Štegeman, u odnosu na Damjanovića, navodi znatno manji broj leševa na lomačama.

⁵⁵ Štegeman na ovom mestu verovatno misli na rukovodioce i predstavnike nemačke Policije i Službe bezbednosti, koji su tokom okupacije u više navrata i na raznim delovima Beograda vršili streljanje pritvorenika, a koje takođe pominje u nastavku saslušanja.

nog slučaja kada je jedan oficir SDS streljao jednog Srbina u prisustvu SD-a. Jedan drugi slučaj se odigrao sa 54 lica koja su dovedena iz KZ Bečkerek i bila streljana u Jajincima od Willy Tempela i njegove grupe. Streljanju su prisustvovali dr Schaffer, Marmon, Schraeder, Zack, Wolf, Sattler, dr Jung i ostali. Oni su se menjali. Streljanju nisu uvek prisustvovali oficiri. Ona su vršena ili iz pištolja ili iz mašinskog pištolja. To su vršili Tempel, Leger, Langer, Kovaček, Knot, Wulf, Schloter.

Krajem aprila 1944. rad oko spaljivanja leševa u Jajincima bio je završen i tada smo premešteni u Jabuku. Tamo su od SD-a bili isti ljudi koji su radili u Jajincima. Tamo je iskopano oko 2.000 leševa. Svo ljudstvo od SD-a i nas 48 koji smo bili od Gendermeiewachkompanie i koji smo svi zajedno sačinjavali Sonderkommando otišli smo u Jabuku. Iz Jabuke smo otišli sredinom juna 1944. za Niš. U Nišu sam ostao kod Sonderkommando oko nedelju dana i pokušao sam da se izvučem iz jedinice, ali su me optužili i SD me je zatvorila u KZ koji je brojao oko 2.000 ljudi.

Napominjem da smo imali spaljivanja u Kikindi oko 50 leševa i u Bečkereku oko 300-400.

U Nišu sam bio optužen zbog nepoštovanja starešina i po zakonu o odbrani vojske oteran u KZ. U logor sam došao u junu 1944. godine. Početkom avgusta je logor iz Niša premešten na Dedinje. U logoru je bilo oko 300-400 Nemaca koji su se tu nalazili zbog raznih slučajeva.

Sa Dedinja smo premešteni, a odatle za Trasdorf i na kraju u Riedu sam otpušten iz logora od jedne komisije Nemaca – SS – oficira, koji su stvar ispitali i našli da ne odgovaraju istini optužbe protiv mene i 29. 4. 1945. sam bio pušten na slobodu i trebao sam da se javim policiji u Linzu, ali sam početkom maja već bio od Amerikanaca oslobođen i bio sam u logoru do 18. maja 1945. godine, kada sam otpušten i došao sam u Luebeck, gde sam stanovao u Hansest 15. U Luebecku sam stupio u policiju 1. 7. 1945. i bio sam u policiji i Revier I Beckergrupe sve do 1. 3. 1946. kada sam otpušten zbog pripadnosti NSDAP-u i preselio sam se u Suellfeld/Segeberg gde sam i uhapšen 2. 5. 1947. i od tada se nalazim u logoru Neuengamme.

Član sam NSDAP od 1934. godine, a Allgem. SS od 1934. godine, a po činu sam u All SS unschaf.

Obiges wurde mir ubersetzt und entspricht in allem meinen aussgen.

Harry Stegemann, s. r.

Zaključak

Kada govorimo o pitanju istraživanja stratišta u Jajincima, zločina koji su se tamo događali i uklanja traga tih zločina, neophodno je na samom početku istaći upadljiv nedostatak izvora prvog reda. Ova situacija dodatno je otežana i činjenicom da je nakon Drugog svetskog rata stručna zajednica, kao i javnost, u potpunosti vezana za veoma brutalne detalje, automatski je prihvaćeno i nikada nije preispitano pitanje brojki stradalih. Međutim, brojke od 68.000, a zatim i 80.000 usmrćenih i spaljenih, koje su pominjane u javnosti posleratne Jugoslavije u naučnom smislu nisu održive. Dolaze od aproksimativne procene jednog „prinudnog grobara“, koji u tako složenim i teškim uslovima jednostavno nije mogao da napravi pravilnu

procenu, što naša pređašnja kritička, ali i komparativna analiza govori. Kao što smo videli, po sredi su bile i grube greške, koje su potpuno nekritički uvećale broj usmrćenih. Uostalom, do danas ostaje nejasno ko je i na osnovu kojih izvora ponudio procenu o 80.000 usmrćenih u Jajincima. To ipak nije bila prepreka da se ova brojka ustali kao prihvaćena i potpuna istina.

Za razliku od toga, iskaz Štegemana o 22.000 leševa zakopanih u Jajincima baziran je očigledno na broji koju je tada tek formiranoj Specijalnoj komandi 1005 dala nemačka Policija bezbednosti i Služba bezbednosti, koja je raspolagala sa najboljim uvidom u broj usmrćenih i zakopanih u Jajincima, s obzirom na to da je značajan deo ovih zločina izvršen upravo pod njenom komandom i kontrolom.

Povrh svega, ako imamo u vidu da je na posleratnim suđenjima prihvaćena tvrdnja da je iz Logora na Banjici usmrćeno i u Jajincima zakopano oko 10.000 ljudi, kao i to da je do danas poznato da je iz Logora na Sajmištu u Jajincima zakopano 6.254 Jevreja, preostali broj žrtava jesu lica dovedena iz unutrašnjosti i takođe usmrćena i zakopana na istom mestu. To bi, prema Damnjanovićevoj proceni i kasnijoj proceni prihvaćenoj u javnosti, značilo da je iz unutrašnjosti u Beograd dovedeno, zatim streljano i u Jajincima zakopano između 50.000 i 65.000 ljudi. Imajući u vidu do danas zabeleženu dinamiku i obim streljanja u Jajincima, to se čini preteranim. Samim tim, možemo pretpostaviti da je ukupna brojka usmrćenih, a zatim i ekshumiranih i spaljenih leševa, ipak bliža proceni nemačke Policije i Službe bezbednosti, koju je na saslušanju preneo Hari Štegegan. Ona može biti nešto veća od pomenutih 22.000, ali sudeći po svim raspoloživim izvorima, čini se znatno realnijom od brojki kojima javnost do danas nekritički barata.

REFERENCE

- Angrick, Andrej. *Aktion 1005: Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2018.
- Arad, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka—The Operation Reinhard Death Camps*. Indiana University Press, 1987.
- Arad, Yitzhak. „Operation Reinhard“: Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka“. *Yad Vashem Studies*, no. XVI, (1984), 205–239.
- *Banjica*. Ur. Veljko Kuprešanin, Beograd: IAB, 1967.
- Begović, Sima. *Logor Banjica 1941–1944*, I–II. Beograd, ISI, 1989.
- *Bibliografija o Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Srbiji 1941–1944*. Beograd: SUBNOR, 1989.
- Birn, Ruth, Bettina. „Austrian Hither SS and Police Leaders and their Participation in the Holocaust in the Balkans“. *Holocaust and Genocide Studies*, no. 4, (1991), 351–372. DOI: <https://doi.org/10.1093.hgs/6.4.351>
- Božović, Branislav. *Podzemna borba: Specijalne organizacije Gestapoa za borbu protiv NOP-a*. Beograd: Sedma sila, 1964.
- Božović, Branislav i Mladen Stefanović. *Milan Aćimović, Dragi Jovanović, Dimitrije Ljotić*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985.
- Brkić, Staniša. *Ime i broj*. Beograd–Kragujevac: MŽG–21. oktobar, 2020.
- Dević, Nemanja. *Smederevski kraj u Drugom svetskom ratu: Ljudi i događaji*. Beograd: ISI, 2016.
- Dorbić, Jerko. *Živi lješevi: u kući smrti na Banjici*. Beograd: Rad, 1945.
- Drča, Dušan. *Specijalna policija, Banjica, Jajinci*. Sarajevo: Svjetlost, 1947.
- Đorđević, Stevan i Zoran Vučinić. „Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943–1948: organizacija, metodologija i iskustva“. *Pravni život*, br. 12 (2015), 137–146.
- Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Rad, 1970.
- Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*. Beograd: ISI, 1992.
- Krejaković, Silvija. *Identiteti žrtava streljanih u Kraljevu oktobra 1941*. Beograd: MŽG, 2020.
- Longerich, Peter. *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford University Press, 2010.
- Mazover, Mark. *Mračni kontinent: Evropa u dvadesetom veku*. Beograd: Arhipelag, 2011.
- *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44*. prir. Rena Rädle, Milovan Pisarri. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016.
- Mitrović, Andrej. „Nacistička ideja velikog privrednog prostora i Jugoistočna Evropa (1940)“. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, br. XI–1, (1970), 709–733.

- Mitrović, Andrej. „Nemačke i italijanske težnje za „Novim poretkom“ i Jugoistočna Evropa“. *Istorijski glasnik*, br. 2, (1972), 47–86.
- Mitrović, Andrej. „Novi poredak i jugoistočna Evropa (Nemačka i Italija prema jugoistoku Evrope početkom Drugom svetskog rata)“. U: *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa*. Urednik Vasa Čubrilović, 185–209. Beograd: SANU, 1973.
- Odić, Slavko i Slavko Komarica. *Noć i magla: Gestapo u Jugoslaviji*, II. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1977.
- Ristović, Milan. *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45: Planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991.
- *Saopštenja br. 34–53 o zločinima okupatora i njihovih pomagača*, Beograd: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1945.
- Spector, Shumel. „Aktion 1005 – Effacing the Murder of Millions“. *Holocaust and Genocide Studies*, no. 2, (1990), 157–173. DOI: <https://doi.org/10.1093/hgs/5.2.157>
- Stone, Lewi. „Quantifying the Holocaust: Hyperintense kill rates during the Nazi genocide“. *Science Advances*, no. 5, (2019), 1–10. DOI: <https://doi.org/10.1126/sciadv.aau7292>
- Živković, Nikola. *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*. Beograd: ISI, 1985.
- Živković, Nikola. *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*. Beograd: ISI, 1991.
- Živković, Nikola. *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*. Beograd: ISI, 1975.

SPECIAL ACTION 1005 – THE BURNING OF CORPSES IN JAJINCI
(1943/44): NEW SOURCES AS A CONTRIBUTION TO FURTHER RESEARCH

Radosav Tucović, PhD*

Summary

The question of removing the traces of crimes committed by the Nazis at the end of World War II has been brought up several times since the end of the war. However, what characterizes this phenomenon in practically all areas of East and Southeast Europe is the lack of sources. In this sense, we are publishing this document, which will additionally help in a better reconstruction, but also in the review of previous conclusions.

The text is divided into several segments. The first part explains the genesis of the entire process in Europe, which further spread to the Southeast. The second part reconstructs only the removal of corpses in occupied Serbia, while the third explains the issue of the development of the narrative about the number of those killed after the end of the war. The fourth part reviews the existing conclusions, giving a sort of evaluation of what has been known in science so far. The fifth and last part of the text is the fully published hearing of Harry Stegemann, which is the central part of this text.

KEYWORDS: Second World War, Nazism, War crimes, Occupied Serbia, Special Action 1005, Special Command 1005

---

* Research Associate, Institute for Contemporary History, Belgrade, Republic of Serbia
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7129-0434>; E-mail: radosav.tucovic@gmail.com